

Teja Brooks Pribac
**ŽALOVANJE ŽIVALI:
GRAJENJE
TEORETIČNEGA
OKVIRA ZA
ČEZVRSTNI PRISTOP**

13-30

SAMOSTOJNA RAZISKOVALKA
PRIBACT@BIGPOND.COM

PREGLEDNI ZNANSTVENI ČLANEK

UDK: 17.022:574:I65"19"

::POVZETEK

V PRIČUJOČEM ČLANKU NAJPREJ na kratko predstavim Zahodni ideološko-znanstveni okvir, ki je zaznamoval konceptualno-raziskovalni odnos do subjektivnih stanj ne-človeških živali v 20. stoletju. Po tej kratki predstavitvi se osredotočim na samo žalovanje in nekoliko podrobneje analiziram obstoječo konceptualno zmedo in možne poti iz nje, v smeri znanstveno in etično bolj rigoroznega in verodostojnega pristopa.

Ključne besede: žalovanje živali, čustva živali, antropocentrizem, etologija, teorija navezanosti

ABSTRACT

*GRIEVING ANIMALS: BUILDING A THEORETICAL FRAMEWORK
FOR A CROSS-SPECIES APPROACH*

In this article I first briefly present the Western ideological/scientific framework that influenced 20th century attitude and research in the area of nonhuman animals' subjective states. Then I turn to animal grief and analyse in more detail the extant conceptual confusion and possible ways out of it, toward a scholarly and ethically more rigorous and veracious approach.

Key words: animal grief, animal emotions, anthropocentrism, ethology, attachment theory

::UVOD¹

V zadnjem desetletju se je zanimanje za čustva živali izredno povečalo tako na vsakdanji, poljudni ravni kot na strokovno-znanstveni ravni. Tradicionalne obsodbe antropomorfizma, ki so še pred nedavnim lahko privedle do marginalizacije raziskovalcev in njihovega dela, progresivno pojenjajo s hitro rastjo med-disciplinskih odkritij, ki kažejo na psiho-socio-biološko primerljivost človeka in drugih živali. Žalovanje je eno izmed področij, ki v zadnjem času priteguje pozornost ljudi različnih strokovnih in interesnih profilov, od raziskovalcev na področju naravoslovja in humanistike pa vse do skrbnikov ne-človeških osebkov, ki se s tovrstnim žalovanjem srečujejo v domačem krogu. S širjenjem obravnave tematike prihajajo na dan tudi konceptualne težave, ki jih je potrebno analizirati in razrešiti, saj trenutno ovirajo jasnost in natančnost debat, in ki so pomenljive ne samo v okviru raziskovalne ampak tudi praktično-življenjske etike. V pričujočem članku najprej na kratko predstavim Zahodni ideološko-znanstveni okvir, ki je zaznamoval konceptualno-raziskovalni odnos do subjektivnih stanj ne-človeških živali v 20. stoletju. Po tej kratki predstavitvi se osredotočim na samo žalovanje in nekoliko podrobneje analiziram obstoječo konceptualno zmedo in možne poti iz nje, v smeri znanstveno in etično bolj rigoroznega in verodostojnega pristopa.

::1. ŽIVALI V 20. STOLETJU: KRATEK PREGLED ZAHODNEGA INTELEKTUALNEGA OKVIRA

Leta 1992 je revija *Science* objavila opozorilo znanstvenice, ki mlade raziskovalce brez stalne zaposlitve poziva, naj se vzdržijo raziskav na področju zavesti živali (Yorg, 1992). Objava je sovpadla z izidom knjige *Živalski um* (1992) zoologa Donalda Griffina. Griffin je bil eden izmed redkih, glasnejših pobudnikov za proučevanje ne samo vedenjskih, ampak tudi subjektivnih vidikov bivanja živali,² njegovo predhodno knjigo je kritik označil za »satanske verze vede o živalskem vedenju« (Griffin, 2001: x). Subjektivna domena ne-človeških živali je bila izločena iz raziskovalnega okvira, ko so v začetku 20. stoletja zoologi, med katerimi so bili tudi nobelovci Konrad Lorenz, Nikolaas Tinbergen in Karl von Frisch, poskušali uveljaviti etologijo kot znanost. V ta namen so morali razviti pristope, ki bi bili čim bolj objektivni in preverljivi. Iz tega se je razvila raziskovalna metoda, ki se je v osnovi opirala na opazovanje živali in njihovega vedenja ter beleženje teh opazovanj brez subjektivnih, interpretativnih okraskov s strani opazovalca. Ta metoda, pojasnjuje Carl Safina (2015: 26-27), je bila izvorno zelo uporabna. V tistem obdobju je bila namreč ne-

¹ Ta pregledni članek se opira na raziskovalno delo avtorice, ki bo v kratkem izšlo v monografiji z naslovom *Enter the animal: Cross-species perspectives on grief and spirituality* pri založbi Sydney University Press.

² Griffin si je tovrstno revolucionarnost lahko dovolil, saj si je v preteklosti pridobil ugled z delom na manj spornih raziskovalnih projektih, vključno z vlogo, ki jo je odigral pri razjasnitvi eholokacije pri netopirjih.

vroznanost še v zametkih in sistematičnega opazovanja prostoživečih živali v svojem naravnem okolju je bilo zelo malo. Hkrati bi ta objektivna metoda naj pripomogla tudi k razblinjenju obstoječih predsodkov, ki so jih ljudje gojili do drugih živali (»hudobna kača« ipd.).

Sčasoma se je ta behavioristična metoda prelevila v ideologijo, ki je omejevala raziskovalni okvir in znatno zavirala znanstveno-miselni napredek. Objektivnost, po kateri se je stremelo, tudi ni dosegla pričakovanj, saj so raziskave že v osnovi zaznamovane z določeno mero subjektivnosti, v kolikor vključujejo raziskovalca, ki raziskovalni postopek ne le izvede, ampak ga tudi načrtuje. Subjektivni element tega objektivističnega projekta je privedel do številnih metodoloških napak in vrzeli ter akumulacije podatkov, ki kljub željeni subjektivistični abstinenci v končni fazi vseeno vplivajo na oblikovanje mnjenja ljudi in posledično na njihovo ravnanje in odnos do živali kot utelešenih bitij. Na primer, če mi je nek osebek (človeški ali ne-človeški) predstavljen kot nekooperativen, vulgaren, nepredvidljiv in agresiven, bo ta osebek lažje izločiti iz kroga osebkov, ki si zaslužijo spoštovanje in pomoč, v primerjavi z osebkom, za katerega verjamem, da ima vrsto pozitivnih lastnosti. Tradicionalno so raziskovalci pozornost posvečali v glavnem agresivnosti in reprodukciji pri ne-človeških živali, ta pristop se je razširil na dokumentarne filme in oboje je pripomoglo k temu, da so si ljudje zgradili predstave o živalih kot posameznikih in skupnostih, pri katerih prevladujeta tekmovalnost in napadalnost, čeprav, kot opozarjajo kritiki, drži ravno nasprotno, da so namreč prevladujoče prijateljske in kooperativne vezi (npr. Broom, 2003; Bekoff in Pierce, 2009; Innis Dagg, 2011; de Waal, 2013).

Poleg vidika, ki ga bo raziskava vzela pod drobnogled, usmeritev raziskovalčeve pozornosti diktira tudi izbor živalske vrste za proučevanje. Tradicionalno so bili primati najbolj razširjena raziskovalna izbira, najmanj zanimanja pa so pritegnile vrste, ki jih ljudje množično uporabljajo za hrano, kot so na primer prašiči, krave, ovce, kokoši in ribe. Raziskovalne metode na področju primatologije so sčasoma postale zelo dodelane in kot take vse bolj sposobne odkrivati kognitivne, socialne in druge značilnosti in kompetence primatov, medtem kot so številne druge vrste postale žrtve »hierarhičnega škandala« v etologiji, kot to vrzel poimenuje Thelma Rowell (Despret, 2005), primatologinja, ki se je pozneje osredotočila na raziskovanje socialnih kompetenc pri ovcah in razkrila njihovo primerljivost s primati. Primerjalni psiholog Gordon M. Burghardt se strinja in v okviru članka o plazilcih (Anthes, 2013) dodaja, da ko se testi, ki se uporabljajo za »pametne« živali, prilagodijo za uporabo pri drugih vrstah, se tudi slednje hitro izkažejo za pametne. En tovrstnih primerov, pripoveduje primatolog Frans de Waal (2016: 18-19), so bili prvi poskusi ugotovitve, kako uspešni so šimpanzi pri ločevanju obrazov. Raziskovalci so se strinjali, da pri testiranju uporabijo človeške obraze, ker bi le-ti naj bili bolj raznoliki in torej lažje ločljivi od obrazov šimpanzov. Šimpanzi pri poskusih niso bili zelo uspešni, iz česar so raziskovalci sklepali, da ta sposobnost pri šimpanzih ni najboljše razvita. Pozneje so drugi raziskovalci šimpanze testirali z uporabo obrazov šimpan-

zov in pri teh testih so se šimpanzi izredno dobro odrezali. V samem naslovu monografije, kjer de Waal opisuje omenjene poskuse, se avtor upravičeno sprašuje, ali *Smo dovolj pametni, da bi prepoznali, kako pametne so živali?* Njegov odgovor je sicer pritrdilen in na splošno so si znanstveniki vse bolj enotni v mnenju, da s pomočjo ustreznih testnih metod, ki upoštevajo vrstno specifikko, lahko razkrijemo prenetljivo veliko vidikov življenja in bivanja ne-človeških živali. Strinjajo se tudi, da telesna ali čustvena distanca nujno ne privede do zanesljivejših in objektivnejših rezultatov, da so obsodbe »antropomorfizma« pogosto prenačljene ali neutemeljene, in da je pomembna prisotnost v življenju in svetu proučevane živali, poznavanje tega sveta, individualne in/ali skupinske dinamike; če tega ni, opozarja ribolog Culum Brown (2014), pojave mimogrede spregledamo ali jih narobe razumemo.

Poleg stopnjevanje kreativnosti in prodornosti na področju etoloških znanosti so k boljšemu razumevanju ostalih živali znatno pripomogle tudi raziskave na področju možganov. Te raziskave, ki se primarno izvajajo na ne-človeških živalih za pomoč človeški živali, razkrivajo medvrstno funkcionalno primerljivost možganov, ki posledično omogoča lažjo predstavo primerljivosti subjektivnih stanj med živalskimi vrstami. Konceptualni svet in refleksivne rešitve se med živalskimi vrstami in med posamezniki znotraj vrst zagotovo razlikujejo. V refleksivno domeno drugih živalskih vrst bo težko – morda nemogoče – prodreti. Svet emocij – se pravi čuteča, ne-refleksivna zavest – je pa osnovan na evolucijsko starejših možganskih strukturah, ki si jih delimo z ostalimi živalmi. Ta premik v razumevanju izvora in sedeža zavesti odvzame vodilno vlogo neokorteksu, ki mu jo je antropocentrična znanost zmotno podelila, in omogoča večjo stopnjo predstavljenosti in predvidljivosti v medvrstnem kontekstu. V preteklosti so se čustva dojemala kot neka oblika misli, tako kognitivne kot čustvene procese so povezovali z višjimi, novejšimi možganskimi predeli, pojasni Jaak Panksepp (2011: 3; glej tudi Panksepp, 1998, in Panksepp in Biven, 2012), eden vodilnih raziskovalcev na področju čustvene nevroznanosti ter sourednik in sopodpisnik Cambriške deklaracije (2012), ki sposobnost zavesti – čutečnosti – poleg človeka podeljuje tudi drugim živalim. Ta korak je pomenljiv, saj se neokorteks med sesalskimi vrstami zelo razlikuje, ostale vrste ga pa nimajo. Na podlagi tega se je oblikovala teorija, ki ostalim živalim ali odreka sposobnost čuteče zavesti ali ji pripisuje manjšo intenzivnost v primerjavi s človekom. Konvergentni dokazi so to teorijo zamajali, hkrati so razkrili strukturne in funkcijske paralele pri nesesalcih ter njihovo kognitivno in emotivno primerljivost (npr. Güntürkün, 2005; Oroz in Bradshaw, 2007).

Refleksivna zavest nedvomno obarva čustvovanje na svoj način. V primeru žalovanja, na primer, lahko ta zavest bolečino omili ali pa jo poglobi. Žalovanje se na prvi pogled zdi izredno kompleksno čustvo, ki zahteva močno konceptualno mišljenje za razvoj in obstoj, vendar ga v osnovi podpirajo oprijemljivi postopki in sistemi, ki jih je mogoče analizirati na podlagi znanosti o navezanosti in ločitveni tesnobi ter veljajo čezvrstno oziroma vsaj v okviru sesalskega in ptičjega sveta, saj te socialno-intimne odnose pri ostalih vretenčarjih šele počasi odkrivamo. Preden pre-

idemo na podrobnejšo obravnavo teh procesov, si bomo na kratko pogledali pogoste konceptualne težave pri obravnavi žalovanja pri živalih. Prepogosto se komentatorji s temi vprašanji spopadajo nekritično, predpostavljajo neko neobstoječo človeško univerzalnost pristopa in rešitev ter prihajajo do zaključkov, da ostale živali žalujejo »drugače« kot človek, implicitno sporočilo tega je, da je njihovo žalovanje manj akutno.

::2. KONCEPTUALNI LABIRINTI

::2.1 Čustva in izrazi čustev

Pri obravnavi žalovanja živali komentatorji pogosto enačijo čustvo z izrazom čustva. Takšno enačenje je težavno iz dveh razlogov: prvič, če žival ne kaže znakov žalovanja, še ne pomeni, da ne žaluje, in drugič, če določenega izraza pri določeni živali ne prepoznamo kot izraz žalovanja, ne pomeni, da to ni. Z večino živali (z izjemo hišnih ljubljencev) si nismo dovolj blizu ne telesno ne odnošno, da bi zaznali nianse, ki ob odsotnosti zelo izrazitih in nam prepoznavnih izrazov morda kažejo na žalovanje. Sam človeški medkulturni okvir je lep primer raznolikosti izrazov, vendar se tega okvira navadno pri obravnavi žalovanja pri živalih ne upošteva, namesto tega se predpostavlja nek univerzalen človeški pristop, ki pa ne obstaja in je navadno odraz socialno-kulturnega konteksta komentatorja, ki je v večini primerov Zahodnjak oz. pripadnik t.i. populacije »čudakov«³ (Henrich, Heine in Norenzayan, 2010). V širšem človeškem kontekstu namreč so izrazi žalovanja zelo različni. Poznamo stoične družbe, v katerih se od ljudi pričakuje, da bodo bolečino – telesno ali čustveno – potlačili in jo prikrili, po drugi strani obstajajo človeške družbe, kjer je izraziti, včasih tudi zelo dramatičen zunanji odraz bolečine ob izgubi svojcev pričakovan (npr. Stevenson, 1977; Parkes, Laungani in Young, 1997; Englund, 1998; Nordan-ger, 2007). Ne v enem ne v drugem primeru zunanji izraz ni nujno odraz notranjega, subjektivnega stanja.

Odnos do in ravnanje s trupli sta tudi družbeno pogojena. Določene družbe mrliče pokopljejo, druge ne. Nekatere truplo pokopljejo celovito, druge ga kremirajo. Poznamo družbe, ki predpisujejo omejen telesni stik s trupli, in takšne, pri katerih se stik spodbuja ali celo zapoveduje, družbe, v katerih se mrliču ponuja hrano (če to ne-človeška žival naredi, hitro zaključimo, da ne »razume« ali prepozna smrti), in družbe, v katerih se trupla hrani v sodih za riževo vino (Huntington and Metcalf, 1978), spet tretje so tradicionalno praticirale kanibalizem (Harvey, 2005). Vedenjska raznolikost pri človeku kaže na to, da zunanji izraz ni nujno zanesljiv indikator notranjega stanja. Hkrati ta raznolikost odpira možnost, da so se pri različnih živalskih vrstah razvili vr-

³ WEIRD, akronim za Western (zahodni), educated (izobražen), industrialised (industrializiran), rich (bogat), democratic (demokratski). V tem članku avtorji ugotavljajo, da je ta populacija čudna, ker v mnogih relevantnih pogledih izrazito odstopa od ostale človeške populacije.

stno-specifični in morda celo družbeno-specifični (pri čemer je vedno potrebno dopustiti možnost odstopanja na individualnem nivoju) načini vedenja okrog trupla, ki jih morda ne prepoznamo kot znak žalovanja, ampak žival lahko vseeno žaluje, podobno kot v primeru telesne bolečine, ki jo, kot vemo, nekatere živali izražajo vokalno (npr. pes, ko zacvili), druge, zlasti živali, ki so navadno plen, pa ne (ovca v bolečinah je tiho). Druga paralela med žalovanjem in telesno bolečino je nuja, da se obe čim hitreje preboli, predvsem v manj prijaznih okoljih, kjer je boj za obstanek intenzivnejši in v katerih živi večina ne-človeških živali (dandanes pretežno iz antropogenih vzrokov). Tako kot v primeru ostalih neugodnih čustveno-mentalnih pogojev, tudi bolečina žalovanja vpliva na telesno počutje in otopi čute (Bubl idr., 2010; Negoias idr., 2010), ki so za žival življenjskega pomena. Na nek način lahko na izraz žalovanja, ne pa nujno na čustvo žalovanja samo, gledamo kot na privilegij, ki si ga mnoge živali – človeške in ne-človeške – ne morejo privoščiti.

Drugi pojavi, ki jih beležimo v človeškem kontekstu, dodatno zapletejo obravnavo te tematike. Med njimi je, na primer, odložena navezanost. Pri odloženi navezanosti, ki je pogosta v družbah z visoko stopnjo otroške umrljivosti, gre za to, da se starši poskusijo vzdržati navezovanja na otroke, dokler le-ti nekoliko ne odrastejo in se verjetnost njihovega dolgoročnega preživetja poveča (npr. Lancy, 2014; Scheper-Hughes, 1992). Gre za izredno kompleksen pojav, ki je v prvi vrsti namenjen zaščititi ljudi pred bolečino izgube, čeprav lahko na svoj način vpliva na povečanje števila smrtnih žrtev, saj v postopku izogibanja navezovanju lahko pride do čustvenega ali celo telesnega zanemarjanja otrok.

Ne-človeške živali živijo v okoljih, v katerih je izguba pogost pojav, bodisi zaradi visoke stopnje mortalitete (npr. pri prostoživečih osebkih) in/ali drugačnih nasilnih in prisilnih ločitve (npr. živali, ki jih redijo in ubijejo za hrano človeka). Iz industrijske literature vemo, da so te ločitve stresne, da lahko ta stres vpliva na proizvodno sposobnost živali in ga je zato potrebno omejiti (npr. Dwyer, 2009; Mathis in Carter, 2008). Vemo tudi, da se po številnih ločitvah organizem preda in ga preplavi naučena nemoč (Maier in Seligman, 2017). Tako kot v primeru odložene navezanosti pri človeku, je tudi navidezen brezup živali na farmah lahko neke vrste obrambni mehanizem, varovalo preživetja, začasno zasidrano, ne pa tudi ubijalo čustva. Iz industrijske prakse nam je namreč znano, da se na primer krava, ki jo izkoriščajo za mleko in ji zaradi tega rutinsko odvzemajo mladiče, ne bo uprla delavcu, ko ji bo odvzel otroka, če se je temu delavcu v preteklosti brez uspeha že uprla in jo je delavec v poduk kaznoval. Krava pa se bo uprla in poskusila svojega otroka rešiti in ohraniti pri sebi, ko se pojavi nov delavec, s katerim še ni imela izkušenj (osebna korespondenca z delavci v mlečni industriji). Postati »vaje« ponavljajočih se ločitve in temu prilagoditi vedenje ne pomeni, da ločitve niso boleče, da ti posamezniki ne žalujejo. V tem okviru gre omeniti še, da četudi morda matere v teh okoljih sčasoma razvijejo obrambne mehanizme za samozaščito, otroci tega v nobenem primeru ne morejo storiti, saj je primarni cilj otroka pri človeku in drugih vrstah, kot bomo pozneje videli, ravno vzpostavitev čustvene komunikacije s primarnim negovalcem

(navadno je to mati, ni pa nujno), na podlagi katere se bo potem otrokov organizem, vključno z možgani in sistemom psiho-biološke regulacije, nadalje razvijal (Schore, 2005). Za te mladiče separacija ne predstavlja samo kratkoročne akutne bolečine, čeprav tudi to, ampak prepreči normativni razvoj z dolgoročnimi negativnimi posledicami za dobrobit in adaptivnost. Skratka, pri obravnavi žalovanja je potrebno ločiti izkušnjo žalovanja, se pravi bolečino izgube, ki ima nevrobiološko podlago in je jasno čezvrstna, od izrazov žalovanja – in kot bomo videli, tudi interpretacij smrti – ki so družbeno/kulturno pogojeni.

::2.2 »Razumevanje« smrti

V diskusiji žalovanja se pogosto pojavi tudi vprašanje razumevanja smrti, ki ga sestavljata dva vidika oziroma dve podvprašanji, in sicer: ali živali prepoznajo, da je nek osebek mrtev (in ne živ), in ali živali vejo/razumejo, da so tudi same umrljive, se pravi, da bodo nekoč tudi same umrle. Drugo podvprašanje se opira na predpostavko, da smrt bližnjega žalujočega spomni na lastno umrljivost, kar bi naj potenciralo žalovanje. V določenih primerih to zagotovo drži; kot vemo, veliko ljudi ne zmore sprejeti svoje ne-permanentnosti, kar lahko privede do tesnobe in drugih učinkov (npr. Marino in Mountain, 2015; Grušovnik, 2018). Soočenje s smrtjo bližnjega lahko ta strah začasno ali permanentno potencira, vendar kot poudarja Colin Parkes (2009), ki se že več kot pol stoletja ukvarja s tematiko žalovanja pri človeku, strah pred smrtjo, občutek ogroženosti, jeza, samoobtoževanje in podobni občutki niso nujno vezani na žalovanje, lahko se pojavijo v drugih okoliščinah oziroma se pri žalovanju ne pojavijo. Poznamo ravno nasprotno primere, ko žalujoči ne vidi izhoda iz svoje bolečine, kar lahko pri rizičnih skupinah (stopnjo tveganja delno pogojuje tudi stil navezanosti, s katerim se srečamo pozneje) privede tudi do samomora (npr. Erlangsen idr., 2004; Rostila idr., 2013). Parkes zato predlaga, da se žalovanje v človeškem kontekstu definira kot »doživetje izgube in reakcijo intenzivnega pogrešanja in hrepenenja po izgubljenem subjektu – ločitvena tesnoba« (Parkes, 2009: 30). Ta definicija je dovolj specifična in hkrati dovolj odprta in je zato ustrezna tudi za čezvrstni kontekst.

Druga težava je seveda v tem, da ljudje sami smrt »razumemo« na različne načine. Večina človeške populacije, vključno z Zahodom, smrt razume kot neke vrste prehoda, transformacije, ne pa kot izničenje (Destro, 2009). V tem okviru se lahko tudi vprašamo, ali je moja bolečina, se pravi bolečina nereligioznega oseka, ki ne verjame v posmrtno življenje, bolj akutna od bolečine nekoga, ki v posmrtno življenje verjame, ki morda verjame celo, da bo posmrtno življenje lepše od sedanjega in se bo tam združil s svojim božanstvom in/ali z umrlimi dragimi osebami. Če je odgovor negativen, se pravi če moja bolečina ni nujno bolj akutna, in ob upoštevanju potencialnega vpliva ločitvene tesnobe, je resnično potrebno biti izjemno previdni pri uporabi tovrstnih argumentov in posploševanj za gradnjo kategoričnih ločnic med človekom in drugimi živalmi. Je pa potrebno omeniti, da je religijska imagina-

cija lahko v veliko oporo ljudem, ki nosijo breme žalovanja. Antropologinja Nancy Scheper-Hughes (2013: 28), na primer, navaja izjavo ene od mater iz zelo revnega brazilskega predela z visoko stopnjo otroške umrljivosti, kjer je nekaj časa sama delovala: »Kdo bi lahko prenašal bol, Nanci, če bi se izkazalo, da smo v zmoti, ko verjamemo, da nam Bog jemlje otroke, da bi nas zaščitil pred bolečino?« Tvrstne opore ne-človeške živali po vsej verjetnosti nimajo.

Razumevanje smrti in lastne umrljivosti se torej pri človeku samem razlikuje tako po načinu kot po stopnji. Refleksivnih interpretacij pri ne-človeških živalih ne poznamo, lahko pa z visoko stopnjo gotovosti trdimo, da imajo tudi druge živali neko osnovno razumevanje smrti kot fizične nepovratnosti (sedanje oblike organizma) in prenehanja sposobnosti bivanja kot dejavni in intencionalni subjekt ter da v večini primerov brez večjih težav ločijo mrtev subjekt od živega. Sposobnost ločitve med spečim potomcem in mrtvim potomcem ali med spečim plenilcem in mrtvim plenilcem je izredno pomembna. Barrett in Behne (2005) poudarjata, da sta koristnost, vezana na uspeh takšne prepoznave, in cena, vezana na neuspeh, pogojili evolucijo sistemov detekcije sposobnosti dejavnosti (obstoječih/okoliških organizmov) pri vseh živalih. Ta sistem je življenjsko tako pomemben, da je nagnjen k preobčutljivosti in zaznavanju intencionalne dejavnosti tudi tam, kjer je ni (Guthrie, 1980; Saler, 2009). Na primer, če žival zasliši šum v bližnjem grmičevju, je zanj varneje, da najprej pomisli na možnost skritega plenilca kot pa na naključen zib zelenja zaradi vetra. Isti okvir živalim zagotovo omogoča tudi zaznavo odsotnosti dejavnosti oziroma sposobnosti za dejavnost, tako začasne kot trajne odsotnosti. Obstoj ločevanja med živim in mrtvim organizmom ni sporen, bolj zanimivo je morda vprašanje načina prepoznave smrti. V svetu mravelj igra poglavitno vlogo vonj: večina vrst mravelj bo mrtvo mravljjo prepoznala po vonju trigliceridov (Wilson, 2009) in truplo nato odnesla v posebno namensko enoto, ki služi kot neke vrste pokopališča. Pri človeku je vohalna percepcija slabše razvita in se bolj opiramo na vizualni čut (Kellehear, 2008).

Morda ne-človeške živali ne bi zadostile vsem kriterijem merilnikov t.i. »zrele« konceptualizacije smrti (Longbottom in Slaughter, 2018), ki so izrazito antropocentrični in v veliki meri tudi ableistični in na podlagi katerih lahko ne-človeškim živalim to sposobnost tehnično odrečemo. Dejstvo pa ostaja, da je v praksi življenje živali pogosto odvisno od tovrstnega prepoznavanja in celo razumevanja oziroma predvidevanja namena druge živali, »branje« njenih misli, kar nas ponese na področje teorije uma, ki ga bomo sicer obšli, ampak ki je, tako kot področje žalovanja in, širše, tanatologije, po mnenju nekaterih tudi zastavljeno preozko in antropocentrično.

Če na kratko povzamemo: k zgornjim vprašanjem komentatorji pogosto pristopajo nekritično in brez rigoroznosti, ki se pričakuje od raziskovalca, predvsem ko gre za etično pomenljivo področje. Intelktualna površnost, neupravičena posploševanja in ignoriranje primarnega elementa žalovanja, se pravi same izgube in telesno-duševnega odziva nanjo, pogosto vodita do neutemeljenih zaključkov, da je bolečina ne-človeških živali manj akutna od človeške. Če pa se, kot predlaga tudi Parkes, osredoto-

čimo na navezanost in ločitveno tesnobo, lažje uvidimo, da se žalovanje razlikuje na individualni, ne pa na vrstni ravni, podobno kot velja za telesno bolečino: nekateri so bolj trpežni od drugih, odvisno je od posameznikove psihološke konstitucije, narave izgubljenega odnosa in drugih zunanjih in notranjih dejavnikov.

::3. ŽALOVANJE IN TEORIJA NAVEZANOSTI

::3.1 Izvor teorije navezanosti

Konceptualni oče teorije navezanosti je bil John Bowlby, britanski psiholog in psihoanalitik, ki je teorijo razvil v treh obsežnejših sklopih, izdanih v letih 1969, 1973 in 1980. Vseskozi je tesno sodeloval z Mary Ainsworth, ki je preko svojih terenskih raziskav empirično obogatila Bowlbyjevo teoretično delo (Bretherton, 1992). Takratne teorije so razvoj medosebne navezanosti razlagale na podlagi prehranskih potreb: negovalec poteši otrokovo lakoto in preko zadovoljitve te potrebe začne otrok razvijati navezanost na negovalca, vendar s to teorijo ni bilo mogoče razložiti čustvene in kognitivne regresije, ki jo je na primer René Spitz zaznal pri otrocih v sirotišnicah in daljšem bivanju v bolnišnici, tudi pri tistih, ki so bili deležni kakovostne vsesplošne nege in hrane (npr. Spitz, 1945). Na podoben pojav je opozarjal že Floyd Crandall leta 1897. Pojav je poimenoval »hospitalizem« in ga opisal kot »bolezen, ki je bolj smrtonosna od pljučnice in davice« (Crandall, 1897: 448). Nadalje, s to teorijo ni bilo mogoče razložiti rezultatov, ki jih je preko invazivnih poskusov na opicah pridobil Harry Harlow s sodelavci (npr. Harlow, 1958; Harlow in Harlow, 1962; Harlow, Dodsworth in Harlow, 1965). Harlow je izdelal dve nadomestni materi, ena je bila prijetno mehka, druga pa žična in groba. Mlade opice se niso navezale na žično »mamo« niti, ko je bila ta edina dobaviteljica hrane. Bowlbyja so ta odkritja begala, vendar so se mu rešitve začele porajati šele ob prebiranju tedanjih etologov, vključno z že omenjenim Avstrijcem Lorenzem in njegovim delom na področju »vtisnjenja« pri goskah. Goske sodijo med živalske vrste, ki na svet pokukajo že mobilne in sposobne samostojnega prehranjevanja, kar pomeni, da v prehranske namene za te mladiče navezanost na skrbnika ni nujna, za razliko od, na primer, podgan in človeka, ki smo ob rojstvu popolnoma odvisni. To je Bowlbyju omogočilo predpostavko, da so tako kot ptice tudi sesalski mladiči in njihovi starši (oz. negovalci) nagnjeni k razvoju odnosa navezanosti in da je ta navezanost kritičnega biološkega pomena, ki daleč presega potrebo po hranjenju in telesni varnosti, čeprav je seveda tudi slednje pomembno.

Raziskave so v naslednjih desetletjih to predpostavko potrdile. Zaradi medvrstne primerljivosti in prepovedi izvajanja invazivnih raziskav na človeku, pri teh raziskavah uporabljajo ne-človeške živali. Myron Hofer, eden tovrstnih raziskovalcev, odkrito pove, da je po njegovem mnenju Bowlbyjev največji prispevek bil v tem, da je vprašanje navezanosti in izgube postavil v razvojni in evolucijski kontekst (Hofer, 1984: 183). Odkritja se nato prenese na človeško situacijo in večkrat (pre)hitro pozabi, da veljajo tudi za primarne subjekte teh raziskav, se pravi ne-človeške vrste.

::3.2 Psiho-biološka regulacija

Čezvrstne raziskave kažejo, da mladiči niso od negovalca odvisni samo za zadovoljitev osnovnih fizioloških potreb, kot sta že omenjeni hrana in telesna varnost. Negovalčeva prisotnost in interakcija sta kritični tudi za mladičeve razvijajoče se možgane in samoregulacijo organizma z dolgoročnimi posledicami za posameznikovo telesno in mentalno zdravje. Možgani in vzorci, ki se v tem obdobju oblikujejo, so odvisni od izkušenj. Negovalec je hkrati izvor dražljajev, na katere se mladič odziva, in nadstruktura, ki vodi in uravnava mladičeve odzive in s tem vpliva na organizacijo teh odzivov (Polan in Hofer, 2016). Negovalec dejansko služi kot zunanji regulator mladičeve biološko-vedenjske modulacije, ki igra pomembno vlogo za razvijajoči se sistem čustvenega procesiranja in za oblikovanje čustvene in nevro-endokrinološke samoregulacije (Schore, 2005; Bradshaw in Schore, 2007). Afektivna regulacija v zgodnji otroški dobi torej ne pomeni samo minimizacije negativnih notranjih stanj, temveč takšna regulacija igra kritično vlogo pri oblikovanju izkušenske matrike živali (človeka in drugih), ki v tej rani dobi zagotovi občutek varnosti (ali ne), na podlagi katere se razvijejo vzorci reagiranja s posledicami, ki segajo v odraslo dobo.

Negovalec, ki je uglašen na mladičeva spreminjajoča se stanja, zagotovi sinhronizirano interakcijo, ki vzpodbudi in ojača pozitivna čustvena stanja in pomiri negativna stanja. Ustrezna regulacija negativnega stanja je zelo pomembna, saj se preko tega mladičev sistem »nauči«, da je negativna čustva in odnosni stres mogoče tolerirati in uravnati, in to posameznik prenese v odraslo dobo (Schore, 2005). Za ustrezno regulacijo mladičevih stanj mora negovalec sam/a biti sposoben/a regulacije lastnih notranjih stanj, kar je v veliki meri tudi pogojeno z njenimi/njegovimi izkušnjami v tej nežni dobi.

Negovalec, ki ni uglašen, ki torej ni sposoben mladiča pomiriti ali potencirati pozitivna stanja, mladiča zaznamuje z različnimi oblikami negotovosti, kar ima dolgoročni vpliv na posameznikovo psiho-fiziološko prožnost oziroma ranljivost in lahko vpliva tudi na težnjo po patoloških odzivih na smrt bližnjih, o čemer pozneje. Neugodno razvojno okolje lahko privede do preobčutljivosti organizma na stresorje, hiperaktivnosti in nesposobnosti konstruktivnega reševanja notranjih konfliktov. Simpatetična veja avtonomnega živčnega sistema, na primer, lahko postane dominantna in vodi do pretirane opreznosti živali, tesnobe, agresije, težav s spancem in drugih telesnih in psiholoških izzivov (npr. McLaughlin idr., 2014; Alkon idr., 2017; Gander in Buchheim, 2015).

Prvotni cilj mladiča je torej, kot že omenjeno, vzpostavitev čustvene komunikacije z negovalcem, kar pripomore k razvoju mladičevih sistemov samoregulacije, ki so na milost in nemilost prepuščeni takšnim intimnim transakcijam. Tako močna je nuja po intimnosti, da so pri živalih v tem zgodnjem obdobju preferenčni kanali učenja močno dominantni, izogibni kanali pa zavirani (Polan in Hofer, 2016: 121). To pomeni, da se mladiči lahko navežejo tako na ljubeče kot na zlorabne negoval-

ce. Zaradi zlorabe v zgodnji dobi pa postanejo živali bolj dovzetne za zlorabo pozneje v življenju. Tovrstna zloraba je dvorezni meč, pojasnita Polan in Hofer (2016: 123) na podlagi raziskav pri podganah: po eni strani povzroča depresijo v odrasli dobi, po drugi pa predstavlja varnostni signal, ki hkrati otopi učenje novega strahu in omili depresivno reakcijo. Verižna reakcija teh zgodnjih odnosov se nadaljuje preko čezgeneracijskega transferja, po katerem odrasla žival, ne glede na svoj biološki izvor, prenese odnos, ki ga je bila kot mladič deležna, in vse, kar je s tem odnosom povezano, naprej na svoje potomce, ti pa naprej na svoje (npr. Meaney, 2001; Weaver idr., 2004; Sapolsky, 2004; Suomi, 2016). Se pravi, mladiči bioloških mater, ki so zlorabne, bodo v večini primerov postali sami zlorabni skrbniki, če jih pustimo pri tej materi; če gredo v rejo k ljubečemu (ne-biološkemu) skrbniku, bodo sami postali ljubeči skrbniki. Podobno velja za mladiče ljubečih mater: če jih vzgaja ljubeča mati, bodo sami ljubeči skrbniki, če gredo v rejo k zlorabnemu (ne-biološkemu) skrbniku, bodo po vsej verjetnosti sami postali zlorabni skrbniki.

Na podlagi teh reakcij in interakcij živali razvijemo notranje delovne modele in stile navezanosti, ki posameznika spremljajo v odraslo dobo in vplivajo na številna zasebna in manj zasebna področja v življenju, od samoregulacije do medosebnih odnosov. Poznamo štiri stile navezanosti: če je negovalec uglasen, žival razvije varno navezanost, če negovalec ni uglasen, pa eno od treh oblik negotove navezanosti, odvisno od narave neuglašnosti negovalca: izogibajoča, preokupirana/ambivalentna in neorganizirana oblika navezanosti. Preokupiran stil navezanosti, poznan tudi kot tesnobni stil, je posebej problematičen za žalovanje, saj so osebk s tem stilom posebej dovzetni za razvoj kompliciranega žalovanja, o katerem bolj podrobno v naslednjem razdelku.

V odrasli dobi so odnosi navezanosti tudi pomembni. Odrasli lahko tudi razvijajo medsebojno uglasenost in sinhronizacijo. Optimalna dinamika vpliva pozitivno na psiho-biološko regulacijo tako, da stimulira ali pomirja čustveno vznburjenost. To lahko prepreči škodljivo nezadostno ali pretirano stimulacijo ter posameznika ohrani v optimalnem obsegu vznburjenosti (Field, 2011).

::3.3 Izguba in zapleteno žalovanje

Odnosi navezanosti tako v otroški kot odrasli dobi žival podpirajo na številnih psiho-fizioloških nivojih. Ločitev oziroma nenadna izguba subjekta navezanosti žival pusti brez so-uravnalca in brez te mnogostranske opore, kar lahko privede do notranje desinhronizacije in v najslabšem primeru celo do kolapsa organizma. Poleg homeostatične regulacije v okviru intimnih odnosov, na katero smo se osredotočili, Hofer (1984) opozarja tudi na pomembnost družbenih Zeitgeberjev pri uravnavanju in sinhronizaciji notranjih ritmov. Ker je subjekt navezanosti navadno pomemben del čustveno-fiziološkega sveta živali in ima zaradi tega znaten vpliv na dinamiko tega sveta, lahko nenadna odsotnost tega *inputa*, sprožilcev, privede do pomenljive destabilizacije.

V splošnem bodo odziv žalujočega ter trajanje in kompleksnost žalovanja odvisni od številnih zunanjih in notranjih dejavnikov. Kar se zunanjih dejavnikov tiče, je na primer nenadna, nepričakovana smrt lahko veliko bolj travmatična od pričakovane smrti, smrt mlajšega posameznika, npr. lastnega otroka, je lahko bolj boleča od smrti starejšega posameznika, npr. staršev, ni pa seveda nujno, saj so tudi v teh primerih notranji, psihološki dejavniki preživelega in žalujočega osebk izredno pomembni in vplivajo na odziv, ki se včasih prelevi v t.i. zapleteno žalovanje. Ločimo torej dve vrsti žalovanja: »navadno« žalovanje, pri katerem obdobju akutne bolečine sledi notranja in zunanja reorganizacija na podlagi nove realnosti, se pravi življenje brez umrlega, in zapleteno ali kompleksno žalovanje, pri katerem akutna faza traja, saj posameznik ne more sprejeti dejstva, da subjekta navezanosti več ni.

Zapleteno žalovanje smo šele začeli bolj razumevati. Na nevrofiziološkem nivoju je to žalovanje primerljivo z odvisnostjo. Organizem v tem načinu žalovanja hrepeni po izgubljenem subjektu navezanosti, kot je značilno pri abstinenci od drugih substanc. Medtem ko se v možganih žalujočega pri normalnem žalovanju aktivirajo predeli, vezani na socialno bolečino, se pri zapletenem žalovanju poleg predelov, vezanih na bolečino, aktivirajo tudi možganski predeli, vezani na nagrado (O'Connor idr., 2008; O'Connor, 2012). Se pravi čeprav ta proces povzroča bolečino in posameznik dobro ve, da se subjekt navezanosti ne bo vrnil, žalujoči posameznik nekako obtiči v tej bitki nasprotujočih si sil in iz nje ne najde izhoda. Če tega obsesivnega cikla ne prekinemo, lahko resno ogrozi posameznikovo psihološko in fizično dobrobit.

Razlogi za razvoj zapletenega žalovanja so pa lahko različni. Izpostaviti je potrebno predvsem dve rizični skupini (Fralei in Shaver, 2016). V prvo sodijo posamezniki z negotovim stilom navezanosti, predvsem tisti s tesnobnim stilom, saj so njihovi možgani tako urejeni, da kronično iščejo potrditve, da je subjekt navezanosti dosegljiv, in hitro odkrijejo znake nerazpoložljivosti. To so posamezniki, ki jih po navadi označujemo za ljubosumne ali oklepajoče se, večkrat na robu obsesije. V primeru smrti oziroma ločitve drugačne narave bo posameznikov sistem še naprej iskal in odkrival znake ne/razpoložljivosti, četudi se posameznik refleksivno morda zelo dobro zaveda, da je ločitev trajna. Drugo podobno rizično skupino tvorijo posamezniki, katerih osebna identiteta je močno prepletena z identiteto drugega, posebej pa še v primeru, ko so pomembni socialni stiki z zunanjim svetom, torej izven te diade, omejeni ali celo neobstoječi. Primer tovrstnih diad so starejši pari, ki so večino življenja preživeli skupaj. Številne ne-človeške živali pa tudi sodijo v eno izmed teh kategorij oziroma kombinacijo obeh.

Ko sem decembra 2017 prejela vabilo, da predložim komentar na članek o samomoru pri živalih, ki ga je v reviji *Animal Sentience* takrat objavil filozof David Peñá-Guzmán (2017), nisem bila prepričana, kaj bi lahko prispevala k diskusiji, saj o tej temi nisem prej nikoli razmišljala. Pri branju članka, v katerem avtor prepričljivo zagovarja možnost samomora pri ne-človeških živalih, sem spoznala, da so določene oblike samomorilnega vedenja, ki ga je navajal članek, po vsej verjetnosti rezul-

tat kompliciranega žalovanja (Brooks Pribac, 2017). Antonio Preti, denimo, v pregledu raziskav na področju ne-človeškega samomora med 1967 in 2007 omenja domnevno presenetljiv pojav psov, ki so po smrti skrbnika odklanjali hrano in se sestradali do smrti. Iz perspektive zapletenega žalovanja ti pojavi niso posebej presenetljivi. Namreč pri hišnih »ljubljenčkih« in ostalih ne-človeških živalih v ujetništvu (zaradi antropogenega travmatogenega vpliva pa vse bolj tudi pri prostoživečih živalih), je nevarnost komplikacij pri žalovanju povečana (čeprav se seveda vse ne konča s smrtjo). Te živali navadno niso deležne normativne vrstno-specifične vzgoje, ki bi ponujala večjo možnost oblikovanja varnega stila navezanosti. Nadalje številne rešene živali – tako »ljubljenčki« kot tiste v zatočiščih – so bile poleg neoptimalne vzgoje tudi žrtve nasilja, fizičnega in psihološkega. Ko končno najdejo varnost pri človeku ali drugi živali, je lahko izguba tega osebkka zelo boleča. To posebej drži v primeru, da se žival naveže samo na enega posameznika, kar ni nujno sporadično, saj so zaradi travmatične preteklosti te živali lahko manj zaupljive in odnosno manj odprte, velikokrat pa živalim skrbniki ne damo možnosti čustvene investicije v širši socialni krog, kar pogosto velja ravno za pse.

::ZAKLJUČNE MISLI

Predstavljeni material razkriva pomembnost odnosov navezanosti in posledične bolečine ob izgubi subjekta navezanosti v čezvrstnem kontekstu. Če na kratko povzamemo, odnosi navezanosti so pri številnih živalih vitalnega pomena ne samo v zgodnji dobi odraščanja, ko se regulacijski sistem organizma in sami možgani še razvijajo v soodvisnosti s primarnim negovalcem, temveč tudi pozneje, v odrasli dobi. Največja kazen, ki lahko doleti socialno žival, poudarjajo etologi, je izolacija, kateri so sicer prepogosto podvržene številne živali, od krav, ki samevajo v temnih hlevih t.i. družinskih kmetij, do slonov, ujetih v zooloških vrtovih.

Socialna bližina in odnosi navezanosti, ki se stkejo med posamezniki, pustijo pečat, ko te vezi pretrga smrt ali drugačna oblika prisilne ločitve. Kumulativni dokazi raziskav kažejo na to, da sta obstoj in intenzivnost bolečine ob izgubi odvisna predvsem od narave in intenzivnosti odnosa, ki ga izguba prekine, ter od psihološke zgradbe preživelega osebkka, ne pa toliko od živalske vrste, kateri preživeli pripada, vsaj če se omejimo na sesalski in ptičji svet.

Kognitivna obdelava izgube, ki je posebej značilna za človeka, lahko seveda bolečino obarva na svoj način, v določenih primerih jo lahko tudi omili, kot smo omenili v povezavi z religijsko imaginacijo, ni pa tovrstna obdelava predpostavka za porod in obstoj bolečine. Enako velja za zunanji izraz bolečine izgube. Zunanji izraz, med katerega sodita na primer očitna žalost ali nošnja žalnih oblačil, ni nujno vedno odraz notranjega stanja. Že v samem človeškem okviru je zunanji izraz lahko zavajajoč, saj je v veliki meri družbeno-kulturno pogojen. Pri ostalih živalskih vrstah je ugotavljanje prisotnosti ali odsotnosti žalovanja na podlagi zunanjega ravnanja še bolj problematično. Živali se lahko potrudijo, da bi čustvo skrili, saj je izraz

telesne in čustvene bolečine znak ranljivosti, očitna ranljivost pa lahko privabi plenilce in poveča stopnjo ogroženosti posameznika. Po drugi strani lahko človek tovrstne izraze pri drugih živalih enostavno spregleda ali pa so mu tuji do te mere, da jih ne prepozna kot izraze žalovanja. Namen novejšega raziskovalnega področja evolucijske tanatologije (Anderson idr., 2018) je ravno zbiranje podatkov, vezanih na različne vidike smrti in žalovanja v čezvrstnem okviru, ter njihova konceptualno-teoretična obdelava. Zaupati gre, da se bodo zaradi porasta zanimanja za to tematiko številne obstoječe vrzeli kmalu zapolnile.

Spodbudno je tudi dejstvo, da strah pred primerljivostjo človeka z drugimi živalskimi vrstami pojenja. Vse bolj jasno postaja, da so podobnosti med človekom in drugimi živalmi tehtnejše od razlik. »Kaj je ›človeško‹ čustvo?« sprašuje Safina in nadaljuje: »Ko kdo reče, da ne moreš človeških čutenj pripisovati drugim živalim, pozablja, da človeška čutenja so živalska čutenja. Podedovana čutenja, ki uporabljajo podedovan živčni sistem« (Safina, 2015: 29). Razlog, da je človeška vrsta sposobna občutiti trpljenje, je naš živalski organizem, poudarja Hope Ferdowsian, zdravnica, ki je svoje strokovno in v veliki meri tudi zasebno življenje posvetila žrtvam nasilja (Ferdowsian, 2018), ter opozarja, da dokler toleriramo nasilje nad katerikoli čutečim bitjem, ni nihče – ne človek ne druga žival – zaščiten pred takšnim nasiljem. Umestitev človeka nazaj v naš izvorni, razvojni okvir, človeku ničesar ne odvzame, ravno nasprotno. Človek v tem svetu ni več tujec, temveč enakovredni član, ujet, kakor druge živali, v lepoto in bolečino zemeljskega bivanja (Beston, 1928). To pri naša nove odgovornosti, vendar tudi nove možnosti za odkrivanje odnosnosti in utrjevanje človečnosti.

::LITERATURA

- Alkon, A., Boyce, W.T., Neilands, T.B. in Eskenazi, B. (2017): »Children's autonomic nervous system reactivity moderates the relations between family adversity and sleep problems in Latino 5-year old in the CHAMACOS study.« V: *Frontiers in Public Health*, 5/155, doi: 10.3389/fpubh.2017.00155.
- Anderson, J.R., Pettitt, P. in Biro, D., (ur.) (2018): »Evolutionary thanatology: impacts of the dead on the living in humans and other animals.« V: *Philosophical Transactions of the Royal Society*, B 373/1754, tematska številka.
- Anthes, E. (2013): »Cold-blooded does not mean stupid.« V: *New York Times*. Povzeto 29. septembra 2020 s strani <https://www.nytimes.com/2013/11/19/science/coldblooded-does-not-mean-stupid.html>
- Bekoff, M. in Pierce, J. (2009): *Wild justice: the moral lives of animals*. Chicago: Chicago University Press.
- Beston, Henry (1928 [1949]): *The Outermost House*. New York: Henry Holt and Company.
- Bowlby, J. (1969 [1982]): *Attachment and loss: Volume 1: Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973): *Attachment and loss: Volume II: Separation anxiety and anger*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1980): *Attachment and loss: Volume III: Loss, sadness and depression*. New York: Basic Books.

- Bradshaw, G.A. in Schore, A.N. (2007): »How elephants are opening doors: developmental neuroethology, attachment and social context.« V: *Ethology*, 113/5, str. 426–436.
- Bretherton, I. (1992): »The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth.« V: *Developmental psychology*, 28, str. 759–775.
- Brooks Pribac, T. (2017): »Complicated Grief: Commentary on Peña-Guzmán on »Animal Suicide.« V: *Animal Sentience*, 2/1, str. 1–2.
- Broom, D.M. (2003): *The evolution of morality and religion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, C. (2014): »Are fish far more intelligent than we realize?« V: *Vox*, 4. avgust. Povzeto 29. septembra 2020 s strani <http://www.vox.com/2014/8/4/5958871/fish-intelligence-smart-research-behavior-pain>
- Bubl, E., Kern, E., Ebert, D., Bach, M. in van Elst, L.T. (2010): »Seeing gray when feeling blue? Depression can be measured in the eye of the diseased.« V: *Biological psychiatry*, 68/2, str. 205–208.
- Crandall, F.M. (1897): »Hospitalism.« V: *Archives of paediatrics*, 14/6, str. 448–454. Povzeto 29. Septembra 2020 s strani <http://www.neonatology.org/classics/crandall.html>.
- Despret, V. (2005): »Sheep do have opinions.« V: Latour, B. in Weibel, P., (ur.): *Making things public: atmospheres of democracy*. Cambridge: M.I.T. Press, str. 360–370.
- Dwyer C. (2009): »The behaviour of sheep and goats.« V: Jensen, P. (ur.): *The ethology of domestic animals: an introductory text*. 2. izdaja: Wallingford (UK): CABI, str. 161–174.
- Englund, H. (1998): »Death, trauma and ritual: Mozambican refugees in Malawi.« V: *Social science and medicine*, 46/9, str. 1165–1174.
- Erlangsen, A., Jeune, B., Bille-Hrahe, U. in Vaupel, J.W. (2004): »Loss of a partner and suicide risks among oldest old: a population-based register study.« V: *Age and ageing*, 33/4, str. 378–383.
- Ferdowsian, H. (2018): *Phoenix Zones: Where Strength is Born and Resilience Lives*. Chicago. Chicago University Press.
- Field, T. (2011): »Romantic breakups, heartbreak and bereavement.« V: *Psychology* 2/4, str. 382–387.
- Fraley, C.R. in Shaver, P.R. (2016): »Attachment, loss, and grief: Bowlby's views, new developments, and current controversies.« V: Cassidy, J. in Shaver, P.R., (ur.): *Handbook of attachment: theory, research, and clinical applications*. 3. izdaja. New York: The Guilford Press, str. 40–62.
- Gander, M. in Buchheim, A. (2015): »Attachment classification, psychophysiology and frontal EEG asymmetry across the lifespan: a review.« V: *Frontiers in human neuroscience*, 9/79, doi: 10.3389/fnhum.2015.00079.
- Griffin, D.R. (2001 [1992]): *Animal minds: beyond cognition to consciousness*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grušovnik, T. (2018): »Debordering ethics: acknowledging animal morality.« V: Grušovnik, T., Mendieta, E. in Škof, L., (ur.): *Borders and debordering: topologies, praxes, hospitableness*. London: Lexington Books, str. 133–148.
- Güntürkün, O. (2005): »The avian 'prefrontal cortex' and cognition.« V: *Current opinion in neurobiology*, 15/6, str. 686–693.
- Guthrie, S.E. (1980): »A cognitive theory of religion.« V: *Current anthropology*, 21/2, str. 181–203.
- Harlow, H.F. (1958): »The nature of love.« V: *American psychologist*, 13, str. 673–685.
- Harlow, H.F. in Harlow, M.K. (1962): »Social deprivation in monkeys.« V: *Scientific American*, 5, str. 136–146.
- Harlow, H.F., Dodsworth, R.O. in Harlow, M.K. (1965): »Total social isolation in monkeys.« V: *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 54/1, str. 90–97.
- Harvey, G. (2005): *Animism: respecting the living world*. London: Hurst & Company.
- Hofer, M.A. (1984): »Relationships as regulators: a psychobiological perspective on bereavement.« V: *Psychosomatic medicine*, 46/3, str. 183–197.

- Huntington, R. in Metcalf, P. (1979): *Celebration of death: the anthropology of mortuary ritual*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Innis Dagg, A. (2011): *Animal friendships*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kellehear, A. (2008): »Dying as a social relationship: a sociological review of debates on the determination of death.« V: *Social science and medicine*, 66/7, str. 1533–1544.
- Lancy, D.F. (2014): »»Babies aren't persons«: a survey of delayed personhood.« V: Keller, H. in Hiltrud, O., (ur.): *Different faces of attachment: cultural variations of a universal human need*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 66–109.
- Low, P., Panksepp, J., Reiss, D., Edelman, D., Van Swinderen, B., Koch, C. (2012): »Cambska deklaracija o zavesti živali.« Povzeto 29. septembra 2020 s strani <http://veganska-iniciativa.blogspot.com/2012/10/deklaracija-o-zavesti-zivali.html>.
- Maier, S.F. in Seligman, M.E.P. (2017): »Learned helplessness at fifty: insights from neuroscience.« V: *Psychological review*, 123/4, str. 349–367.
- Marino, L. in Mountain, M. (2015): »Denial of death and the relationship between humans and other animals.« V: *Anthrozoös*, 28/1, str. 5–21.
- Mathis, C.P. in Carter, B. (2008): »Minimizing weaning stress on calves.« V: *Guide B-221*. Cooperative extension service, College of Agriculture and Home Economics, New Mexico State University. Povzeto 29. septembra 2020 s strani http://www.angusbeefbulletin.com/extra/2009/sep09/sep09_pdfs/b-221.pdf.
- McLaughlin, K.A., Sheridan, M.A., Alves, S. in Berry Mendes, W. (2014): »Child maltreatment and autonomic nervous system reactivity: identifying dysregulated stress reactivity patterns using the biopsychosocial model of challenge and threat.« V: *Psychosomatic medicine*, 76/7, doi: 10.1097/PSY.000000000000098.
- Meaney, M.J. (2001): »Maternal care, gene expression, and the transmission of individual differences in stress reactivity across generations.« V: *Annual review of neuroscience*, 24, str. 1161–1192.
- Negoias, S., Croy, I., Gerber, J., Puschmann, S., Petrowski, K., Joraschky, P. in Hummel, T. (2010): »Reduced olfactory bulb volume and olfactory sensitivity in patients with acute major depression.« V: *Neuroscience*, 169/1, str. 415–421, <https://doi.org/10.1016/j.neuroscience.2010.05.012>.
- O'Connor, M.F. (2012): »Immunological and neuroimaging biomarkers of complicated grief.« V: *Dialogues in clinical neuroscience*, 14/2, str. 141–148.
- O'Connor, M.F., Wellisch, D.K., Stanton, A.L., Eisenberger, N.I., Irwin, M.R. in Lieberman, M. D. (2008): »Craving love? Enduring grief activates brain's reward center.« V: *Neuroimage*, 42/2, str. 969–972.
- Orosz, S. E. in Bradshaw, G.A. (2007): »Avian Neuroanatomy Revisited: From Clinical Principles to Avian Cognition.« V: *Veterinary Clinic Exotic Animal Practice*, 10, str. 775–802.
- Panksepp, J. (1998): *Affective neuroscience*. Oxford: Oxford University Press.
- Panksepp, J. (2011): »Cross-species affective neuroscience decoding of the primal affective experiences of humans and related animals.« V: *PLoS ONE*, 6/8, str. e21236, doi:10.1371/journal.pone.0021236.
- Panksepp, J. in Biven, L. (2012): *The archaeology of mind: neuroevolutionary origins of human emotions*. New York: W.W. Norton.
- Parkes, C.M. (2009): *Love and loss: the roots of grief and its complications*. London: Routledge.
- Parkes, C.M., Laungani, P. in Young, B. (ur) (1997): *Death and bereavement across cultures*. London: Routledge.
- Peña-Guzmán, D.M. (2017): »Can nonhuman animals commit suicide?« V: *Animal Sentience*, 20/1.
- Polan, H.J. in Hofer, M.A. (2016): »Psychobiological origins of infant attachment and its role in development.« V: Cassidy, J. in Shaver, P. R., (ur.): *Handbook of attachment: theory, research, and clinical applications*. 3. izdaja. New York: The Guilford Press, str. 117–132.

- Rostila, M., Saarela, J. in Kawachi, I. (2013): »Suicide following the death of a sibling: a nationwide follow-up study from Sweden.« V: *BMJ Open*, 3, str. e002618.
- Safina, C. (2015): *Beyond Words: What Animals Think and Feel*. New York: Henry Holt and Company.
- Salter, B. (2009): »Anthropomorphism and animism: on Stewart E. Guthrie, *Faces in the clouds* (1993).« V: Stausberg, M., (ur.): *Contemporary theories of religion: a critical companion*. London and New York: Routledge, str. 39–52.
- Sapolsky, R.M. (2004): »Mothering style and methylation.« V: *Nature neuroscience*, 7/8, str. 791–792.
- Scheper-Hughes, N. (1992): *Death without weeping: the violence of everyday life in Brazil*. Berkeley: University of California Press.
- Scheper-Hughes, N. (2013): »No more angel-babies on the Alto.« V: Berkeley review of Latin American studies, Pomlad, str. 25–31.
- Schore, A.N. (2005): »Attachment, affect regulation, and the developing right brain: linking developmental neuroscience to pediatrics.« V: *Pediatrics in review*, 26/6, str. 204–217.
- Spitz, R.A. (1945): »Hospitalism – an inquiry into the genesis of psychiatric conditions in early childhood.« V: *Psychoanalytic study of the child*, 1, str. 53–74.
- Stevenson, I.N. (1977): »Colerina: reactions to emotional stress in the Peruvian Andes.« V: *Social science and medicine*, 11/5, str. 303–307.
- Suomi, S.J. (2016): »Attachment in rhesus monkeys.« V: Cassidy, J. in Shaver, P.R., (ur.): *Handbook of attachment: theory, research, and clinical applications*. 3. izdaja. New York: The Guilford Press, str. 133–154.
- Weaver, I.C.G., Cervoni, N., Champagne, F.A., D'Alessio, A.C., Sharma, S., Seckl, J.R., Dymov, S., Szyf, M. in Meaney, M. J. (2004): »Epigenetic programming by maternal behaviour.« V: *Nature neuroscience*, 7/8, str. 847–854.
- Wilson, E.O. (2009): »The ant cemetery.« V: *World science festival*, intervju. Povzeto 29. septembra 2020 s strani <https://www.youtube.com/watch?v=iDWq6SYJXtk>.
- Yoerg, S. (1992): »Mentalist imputations.« V: *Science*, 258/5083, str. 830–831.